

<https://doi.org/10.56514/cch.122.03.02>

STUDIE

Historickogeografické determinanty středověkého a raně novověkého vývoje královských měst v Čechách: metodický koncept¹

JANA VOJTÍŠKOVÁ

Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové

JANA VOJTÍŠKOVÁ: Historical-geographical Determinants of the Medieval and Early Modern Development of Royal Towns in Bohemia: a Methodological Concept

The presented paper focuses on a demonstration of the methodological concept of the key role of historical-geographical factors in the development of medieval and early modern towns, using the example of royal towns in Bohemia. What is foremost of interest here is how significantly urban development was conditioned by the historical landscape, which can already be grasped as a basic platform, from the knowledge of which and possible reconstruction, medieval and early modern urban research can be successfully elaborated, striving to overcome the fragmentation of the interpreta-

1 Studie je výstupem projektu SV 2022 FF UHK s názvem *Společnost českých zemí ve středověku a v raném novověku I.*

tion of urban history and create conditions for syntheses based on functional comparative urban history. In this context, findings from the systematic research of medieval and early modern chancelleries of royal towns in Bohemia are also purposefully used, the conclusions of which very effectively help with comprehensive research of our urban history: by determining the level of chancellery activity, they relatively reliably reflect the prosperity of a certain royal town in the Middle Ages and Early Modern Period, understood in all its complexity not only as an integral part of (Central) European, state, land, and regional history, but also explored locally as a town in a landscape. Nevertheless, the research necessarily uses the knowledge of other historical disciplines, without the involvement of which it would not be possible to examine towns in the context of political, religious, economic, and cultural contexts in the broadest sense of the word, and to observe the external and internal influences on the urban organism and their impacts in the positive or negative sense of the word.

Keywords: Middle Ages – Early Modern Period – Bohemia – urban history – royal towns – methodological concept – town in the landscape – historical geography

Urbánní problematika českých zemí je oblíbeným tématem historiků již od 2. poloviny 19. století, kdy práce Václava Vladivoje Tomka, Zikmunda Wintra a Josefa Teigeiho odstartovaly zvýšený zájem o urbánní historii. I přes velkou řadu odborných studií a monografií o dějinách našich měst zůstává výzkum i na počátku třetí dekády 21. století roztržštěný, a to i přesto, že již k roku 2005 na tuto skutečnost upozornili Jaroslav Miller a Petr Černíkovský, kteří se zamýšleli nad stavem urbánní historie ve středověčodní Evropě a vlivem domácího bádání na zahraniční historiografii.² Roztržštěnost výzkumu promítající se i do nevyrovnanosti výkladu syntéz autorských kolektivů je méně či více patrná např. v edici Nakladatelství Lidové noviny *Dějiny českých, moravských a slezských měst: kvalita jednotlivých svazků nejednou odráží dosavadní rozdílné badatelské zpracování historických období, a to ve vazbě na možnosti pramenné základny i autorského kolektivu.*³

K roztržštěnosti urbánního výzkumu přispívá v současném pojetí i jinak velmi potřebná interdisciplinarita, vnímaná však odborníky z mnoha rozdílných metodických

2 Jaroslav MILLER – Petr ČERNÍKOVSKÝ, *Urbánní historie (raného novověku) ve středověčodní Evropě: Stručná úvaha o minulosti, současném stavu a perspektivách oboru*, ČČH 103, 2005, č. 4, s. 861–884, zde s. 861–864.

3 <https://www.nln.cz/knihy-dejiny-mest/1> (12. 9. 2024).

kých konceptů. Je proto zásadní otázkou, jak interdisciplinaritu aplikovat, aby byla odstraněna roztržitost, posílena metodika urbánního výzkumu a stanoven určitý spojující koncept pro středověký a raně novověký urbánní výzkum. Je možno v této souvislosti hovořit o určité platformě, jež by byla východiskem pro aplikaci interdisciplinárního výzkumu jednotlivých měst, usilujícího o komplexní podchycení dlouhodobé dynamiky městského vývoje od 13. do 18. století, resp. do doby nástupu industrializace. Na základě systematicky prováděného bádání by mělo dojít postupem doby k vytvoření dostatečného informačního zázemí nejen pro syntézu raně novověkých urbánních dějin Čech a Moravy, ale též pro syntézu středověkých a raně novověkých dějin našich měst. Připomeňme v této souvislosti, že zatímco medievistický výzkum reprezentuje zejména uznávaná monografie Františka Hoffmanna *Středověké město v Čechách a na Moravě*,⁴ u níž bylo dosaženo určité jednotnosti výkladu i díky prostému faktu, že dílo je výsledkem kvalitního celoživotního badatelského zájmu jednoho autora, na syntézu raně novověkých dějin českých a moravských měst odborná veřejnost teprve čeká.⁵ Uchopit celistvě středověkou a raně novověkou urbánní problematiku českých zemí se doposud nepokusil nikdo z českých historiků.

Předkládaný příspěvek se zaměří na představení metodického konceptu klíčové role historickogeografických faktorů ve vývoji středověkých a raně novověkých měst, a to na příkladu královských měst v Čechách, pro něž je připravována syntéza jejich středověkých a raně novověkých dějin, chápaná jako součást dlouhodobého výzkumu našich středověkých a raně novověkých měst. V popředí zájmu této studie bude výrazná podmíněnost městského vývoje historickou krajinou, již je možno uchopit jako základní platformu, od jejíhož poznání a případné rekonstrukce lze rozvinout středověký a raně novověký urbánní výzkum usilující o potlačení roztržitosti výkladu městských dějin a vytvoření podmínek pro syntézy založené na funkčních srovnávacích dějinách měst.⁶ V této souvislosti jsou účelně

4 František HOFFMANN, *Středověké město v Čechách a na Moravě*, Praha 2009 (v původní verzi *České město ve středověku*, Praha 1992). Z dalších stěžejních děl medievistické urbánní historiografie jmenujme práce J. Kejře, J. Macka a J. Zemličky: Jiří KEJŘ, *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha 1998; Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích*, 3. díl Města, Praha 1998; Josef ŽEMLIČKA, *Království v pohybu. Kolonizace, města a stříbro v závěru přemyslovské epochy*, Praha 2014.

5 Zmapovat urbánní problematiku v kontextu střední Evropy se pro 16. a 17. století pokusil Jaroslav MILLER, *Uzavřená společnost a její nepřátelé. Město středovýchodní Evropy 1500–1700*, Praha 2009.

6 Tradice srovnávacích městských dějin je pěstována v münsterském Institutu pro srovnávací městské dějiny – *Institut für vergleichende Städtegeschichte* – <https://www.uni-muenster.de/Staedtegeschichte/> (5. 6. 2024).

využity i poznatky ze systematického výzkumu středověkých a raně novověkých kancelářů královských měst v Čechách, jejichž závěry velmi efektivně napomáhají ke komplexnímu výzkumu našich urbánních dějin a stanovením úrovně kancelářské činnosti poměrně spolehlivě odrážejí v době středověku a raného novověku prosperitu určitého královského města,⁷ chápaného ve vší komplexnosti nejen jako integrální součást (středo)evropských, státních, zemských a regionálních dějin, ale zkoumaného současně lokálně jako *město v krajině*. S využitím poznatků historické geografie a městské diplomatiky je tak aplikována interdisciplinarita, a to v duchu předkládaného metodického konceptu, který umožňuje výzkum i v případě těch měst, jež mají torzovitě dochované písemné prameny. Výzkum však pochopitelně využívá poznatky i dalších historických disciplín (zejména politických dějin, hospodářských dějin, dějin správy, právních dějin, církevních a náboženských dějin, sociálních dějin, historické demografie, historické antropologie, mikrohistorie, archeologie, historického urbanismu, historické kartografie, historické topografie, památkové péče, dějin umění, klasických pomocných věd historických, historiografie či dějin lékařství), bez jejichž zapojení by nebylo možné města zkoumat v kontextu politických, náboženských, hospodářských a kulturních souvislostí v nejšířším slova smyslu a sledovat *externí i interní vlivy na městský organismus* a jejich dopady v pozitivním či negativním slova smyslu.

Východiska problematiky I: Město v krajině pohledem longue durée

Jak dokládá v rámci sledování procesu formování městské sítě v českých zemích dosavadní historickogeografický výzkum, *geografické podmínky* vždy významně působily na vznik a vývoj měst, kdy byly důležitým faktorem pro podobu jejich založení i utváření městského prostoru. Volbu lokality vhodné k založení města tak spolu s hospodářskými a strategickými důvody v rámci historické krajiny ovlivňoval její

7 Jak jsem již v řadě studií prokázala, vyspělost určitého městského kancelářského zařízení, včetně počtu kancelářského personálu a typologie vedených úředních knih, poměrně spolehlivě odráží v době středověku a raného novověku hospodářskou a kulturní vyspělost města a jeho demografickou situaci. Měštům totiž nikdo nepředepisoval, jak mají být jejich kanceláře organizovány, byl to spontánní proces utvářející se vlivem specifických interních a externích faktorů. První výraznější zásahy přineslo až 18. století, zvláště pak regulace magistrátů. Jana VOJTÍŠKOVÁ, *Z dosavadního výzkumu městských kancelářů v Čechách v době 18. století (zejména na příkladu vybraných východočeských královských věnných měst)*, Cornova 10, 2020, č. 1, s. 71–83.

reliéf, dále pak vodní toky a plochy, úrodnost půdy, zeleň, přítomnost nerostných surovin a síť suchozemských a vodních cest. Vždy jedinečná kombinace těchto historicko-geografických faktorů určila polohu města v krajině i tvar půdorysu intravilánu,⁸ obklopeného hradbami bez výraznějších úprav až do doby 2. poloviny 19. století. Jak trefně poznamenala E. Semotanová, identitu města určovala od počátku krajina, jež „vtiskla městu svou formu a spolu se strukturou městského prostoru vytvořila jeho nezaměnitelnou tvář“.⁹ V podobném duchu a též velmi zdařile promýšlel vztahy města a krajiny v několika úvodních kapitolách svého *Středověkého města* F. Hoffmann.¹⁰ Je chvályhodné, že se popisy geografických podmínek již objevují i v syntézách městských dějin jako jedna z úvodních kapitol.¹¹ Systematické využívání těchto poznatků, kdy by se staly integrální součástí interpretace řady středověkých a raně novověkých procesů, k nimž v rámci zkoumaného města docházelo vlivem externích či interních jevů, však postrádáme. Uplatnění tak prozatím nacházejí zejména v rámci problematiky vzniku měst a jejich počátečního vývoje.¹²

V předkládané studii posuneme využití vzájemné provázanosti města a historické krajiny dál, a to nejen ve smyslu chronologickém, kdy do výkladu zahrneme vedle středověku jako nedílnou a přirozenou součást zkoumané problematiky i raně novověké období, ale budeme navíc poznatky využívat i pro pochopení řady historických jevů, k nimž v našich středověkých a raně novověkých městech, integrální součástí historické krajiny, docházelo. I tyto historické procesy vyplývající z umístění *měst v krajině* tak mají charakter Braudelova *longue durée*, který už ve svém *Středozemním moři* věnoval velkou pozornost „*geohistorii*“ a dlouhodobosti některých historických procesů.¹³ Předkládaný metodický koncept urbánní histo-

8 K tématu zejména v řadě studií a v podobě monumentálního díla Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 1.–8. díl, Praha 1996–2011.

9 Eva SEMOTANOVÁ, *Historická geografie českých zemí*, Praha 2006, s. 152.

10 F. HOFFMANN, *Středověké město*, s. 111–158.

11 K tomu např. srov. výše citovanou řadu *Dějiny českých, moravských a slezských měst* vydávanou Nakladatelstvím Lidové noviny.

12 Příkladem uvedme Jan KLÁPŠTĚ, *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2005, zvl. s. 366–388, dílo, které čerpá z autorových bohatých zkušeností z archeologického výzkumu, vhodně doplňovaného o poznatky dalších historických věd. Shrnutí a základní směřování urbánního výzkumu v ČR přinesly naposledy souhrnné výstupy z pražské mezinárodní konference z roku 2011: *Města ve středověku a raném novověku jako badatelské téma posledních dvou desetiletí*, Olga FEJTOVÁ – Michaela HRUBÁ – Václav LEDVINKA – Jiří PEŠEK – Ludmila SULITKOVÁ (eds.), Documenta Pragensia XXXII/2, Dolní Břežany 2013.

13 Fernand BRAUDEL, *Mediterrane Welt; Das Land; Das Meer*, in: Fernand Braudel (ed.), *Die Welt des Mittelmeeres*, Frankfurt am Main 1987, s. 7–60; Peter BURKE, *Francozská revoluce v dějepiscetví*, Praha 2004, s. 32–49. Určitou inspiraci F. Braudem a školou Annales připouští

rie je další variantou výzkumu *měst v krajině*, rozvíjeného v zahraničí i u nás archeologií, památkovou péčí, (historickou) geografii či urbanismem.¹⁴ Zejména vyzdvihneme historickogeografický, historickokartografický a urbanistický výzkum prezentovaný ve vydávaných *Historických atlasech měst ČR*, které v posledních svazcích velmi úspěšně doprovází zapojení *Digital Humanities*, poskytujících významný potenciál pro ztvárnění *města v krajině* v intencích *longue durée*.¹⁵

Sledujeme-li významné zahraniční syntézy městských dějin posledního čtvrtstoletí, které přinášejí rozpracování řady podnětných metodických přístupů, a to i z oblasti geografických teorií (*Zentralort-Theorie, Stadt-Land-Verhältnis*),¹⁶ vyzdvihnutí významné role historickogeografických faktorů v intencích předkládaného konceptu, byt' je i u zahraničních měst nezpochybnitelná, postrádáme.¹⁷ Aktuálně je před vydáním kolektivní monografie o evropských středověkých a raně novověkých městech (*Cambridge urban history of Europe*, vol. 2: *Medieval and Early Modern Europe*, edd. Patrick Lantschner – Maarten Prak), kde je nevelký prostor vyčleněn i středoevropským městům a výkladu Katalin Szende¹⁸ a kde se též počítá

autoři monografie o urbanizaci Evropy: Paul M. HOHENBERG – Lynn Hollen LEES, *The Making of Urban Europe 1000–1950*, Cambridge – London 1985.

- 14 Příkladem zprvu nemnohých aktivit druhé poloviny 20. století je symposium *Die Stadt in der Landschaft*, které se uskutečnilo pro památkovou péči už v roce 1968 v Innsbrucku. Kollektiv von Autoren, *Die Stadt in der Landschaft. Sammlung d. anlässl. des Symposiums Innsbruck 1968 gehaltene Referate über die Themen: „Die historische Stadt und die Landschaft“ u. „Gesellschaftl. Auswirkungen d. Erneuerungsmassnahmen“*, Wien 1970. Jedním z impulzů k zájmu o městskou krajinu je publikace z mezinárodní konference z roku 1990 pořádané v Birminghamu: Jeremy W. R. WHITEHAND – Peter J. LARKHAM (eds.), *Urban Landscapes. International Perspectives*, London – New York 1992. Poté začal od roku 1997 vycházet časopis *Urban Morphology*. Připomeňme i výzkum v intencích *urban historical geography*, jež zkoumá interdisciplinárně různé sociální, kulturní, ekonomické, politické a environmentální procesy, které město v průběhu času formovaly. (Harold CARTER, *An Introduction to Urban Historical Geography*, New York 31989.) V ČR má velký interdisciplinární dopad na historický urbanismus, historickou geografii a hmotnou kulturu městského prostředí archeologický sborník *Forum urbes medii aevi*, vydávaný od roku 2004.
- 15 K projektu a jeho vazbám na *Mezinárodní komisi pro dějiny měst* <https://www.historiaurbium.org/> (12. 9. 2024) viz <http://towns.hiu.cas.cz/> (12. 9. 2024).
- 16 Srov. Herbert KNITTLER, *Die europäische Stadt in der frühen Neuzeit. Institutionen, Strukturen, Entwicklungen*, Wien – München 2000; Ulrich ROSSEAUX, *Städte in der Frühen Neuzeit*, Darmstadt 2006; David NICHOLAS, *Urban Europe 1100–1700*, Hampshire – New York 2003; Heinz SCHILLING – Stefan EHRENPREIS, *Die Stadt in der Frühen Neuzeit*, Berlin – Boston 32015, s. 112–113.
- 17 Např. Peter CLARK, *European Cities and Towns 400–2000*, New York 2009.
- 18 Vydjeme-li z kapitoly o středověkých středoevropských městech publikované v roce 2022, objevují se tu zmínky historickogeografického charakteru především v tradičním využití, a to pro pochopení souvislosti počátečního vývoje měst a v souvislosti s významem obchodních cest, horních měst a v neposlední řadě vlivu toku řeky na interní členění určitého území, kdy je přímo

v samotném závěru se zařazením kapitoly *The city and its vital hinterland*, v níž bude mj. pohledem řeckého historika a archeologa Yannise Lolose pojednáno o městské a venkovské krajině (*Urban and rural landscape*).¹⁹

Východiska problematiky II: Královská města v Čechách

V centru naší pozornosti jsou královská města v Čechách, na nichž byl metodický koncept již opakovaně autorkou prověřován.²⁰ Zdůrazněme, že zohledněním právního statusu získáváme soubor měst, jenž svou podřízeností králi a svobodným postavením měšťanstva představuje skupinu vytvářející jeden z možných základů pro aplikaci přístupů srovnávacích městských dějin. Je však třeba zdůraznit, že vymezením této skupiny, v řadě ohledů heterogenní, není potlačen individuální přístup k jednotlivým městům, jež představují i přes řadu společných rysů výrazné individuality.

V rámci základního vymezení zkoumané skupiny měst uvedme, že se počet královských měst proměňoval.²¹ Zatímco si řada měst zachovávala v průběhu středověku a raného novověku trvale svůj *právní status* nebo se některým poddanským městům postupem doby podařilo vykoupit z poddanství a zařadit se po bok královských měst (např. Pelhřimovu), kdy nárůst zaznamenáváme zvláště v době pobytu Rudolfa II. v Praze,²² některá královská města se dostala dočasně (např. Polička), nebo dlouhodobě do zástavy, což mohlo mít za následek přechod do šlechtické

použit pojem „geopolitical factors“). Katalin SZENDE – Felicitas SCHMIEDER, *Cities and Towns in Medieval Central Europe*, in: Nada Zečević – Daniel Ziemann (eds.), *The Oxford Handbook of Medieval Central Europe*, New York 2022, s. 267–290.

19 Koncepte svazku byla prezentována na konferenci EAUH 2024 v Ostravě 4. září 2024.

20 Např. Jana VOJTÍŠKOVÁ, *Královské město Jaroměř a jeho panství v době předbělohorské (historickogeografické aspekty problematiky)*, *Historická geografie* 45, 2019, č. 2, s. 239–261; TÁŽ, *Královské město Kouřim v první polovině 16. století v lokálním a celozemském kontextu*, *Antiqua Cuthna* 13, 2023, s. 9–22, dlouhodobě před vydáním.

21 Např. kolem roku 1610 lze v Čechách napočítat přes 40 královských měst. (Jana VOJTÍŠKOVÁ, *Pisemná komunikace mezi českými královskými městy v době předbělohorské na příkladu Nového Města pražského a polabského pětíměstí*, Praha 2011, s. 40–41.) V dalším období se skupina rozrůstala jen vzácně, jak dokládá k roku 1637 příklad Německého Brodu (k problematice podrobněji Jiří SOCHR, *Havlíčkův Brod a staletí*, Havlíčkův Brod 1971, s. 88–107) či k roku 1707 povýšení Karlových Varů (SOA Plzeň, SOkA Karlovy Vary, AM Karlovy Vary, konfirmace Marie Terezie z 6. dubna 1747, inv. č. 133.).

22 J. VOJTÍŠKOVÁ, *Pisemná komunikace*, s. 40–41.

držby a nabytí úrovně poddanského města (např. Děčín). *Zástavy královských měst* jsou fenoménem pozorovatelným do období třicetileté války,²³ kdy byly součástí panovníkovy finanční politiky, politické strategie či vzácně formou trestu.²⁴ Je-li sledován širší kontext problematiky a ověřována panovníkova motivace, je možno na zástavu nahlížet i jako na určitý dobový indikátor významu královského města. Sledujeme-li např. navrhovaný zákoník *Maiestas Carolina* (pův. *Codex Carolinus*) Karla IV. z let 1350–1351, jsou zde královské majetky děleny na nezastavitelné (*korunní*) a zastavitelné (*komorní*) na devět let. Pro nás je podstatné, a dílčí poznatky využijeme i v dalším výkladu, že toto roztržení odráží panovníkův pohled na stav měst právě k letům 1350–1351; stranou pozornosti teď ponechme pozdější praxi, kdy to bylo porušováno. Mezi nezczitelným majetkem je pro tehdy chápané území Čech („*in Boemia*“) uvedeno 19 královských měst, jmenovitě Praha, Hradec (Králové) s lesem Albrechtec, Chrudim, Plzeň, „*Hawelswerd*“ (dnes Kladská Bystřice), Nymburk, Žitava, Litoměřice, Žatec, „*Perno*“ (Pirna), Most, Kadaň, Tachov, Domažlice, Písek, České Budějovice, Čáslav, Kutná Hora a Kouřim. Dodejme, že jako sobě nejmilejší král uvádí Prahu a Kutnou Horu, nelze tedy předložený výčet chápat jako dobový pořadník významu měst.²⁵ Do kategorie dočasně zczitelných bylo zařazeno 13 královských měst: Jaroměř, Trutnov, Dvůr Králové, Mělník, Ústí nad Labem, Louny, Slaný, „*Šlaklemis*“ (zřejmě Ostrov – něm. Schlackenwerth), Stříbro, Klatovy, Beroun, Sušice a Kolín.²⁶ Tehdejší královská města, jež zákoník neuvádí, byla dotčena zástavou.²⁷ Došlo-li tedy v dějinách královského města k uplatnění institutu *zástavy*, je třeba této problematice věnovat náležitou pozornost, a to i s ohledem na skutečnost, že se města nejednou dostávala při hájení svých práv do konfliktu se svým zástavním pánem a že se mohla zástava negativně promítnout dočasně do prosperity města.

23 Vzpomeňme zástavu města Slaný z roku 1623 a jeho následný prodej v roce 1638 Jaroslavu Bořitovi z Martinic. (Ivana HUŠÁKOVÁ – Vladimír PŘIBYL, *Slaný*, Praha – Litomyšl 2011, s. 14.)

24 K právnímu institutu *zástavy* srov. např. Stanislav BÁRTA, *Institut zástavy ve finanční politice Zikmunda Lucemburského vůči české šlechtě (1420–1437)*, in: Petr Elbel – Libor Jan – Jiří Jurok a kol. (eds.), *Z počátků husitské revoluce. K výročí svěcení husitských kněží na Lipnici v roce 1417*. Knížnice Matice moravské, sv. 47, Brno 2019, s. 253–260.

25 *Majestas Carolina*, ed. František PALACKÝ, Archiv český III, Praha 1844, s. 68–180, zde s. 89.

26 Tamtéž, s. 85, 88; F. HOFFMANN, *Středověké město*, s. 75–77.

27 Zmíňme např. Vysoké Mýto. Robert ŠIMŮNEK a kol., *Historický atlas měst ČR*. Sv. 33 – Vysoké Mýto, Praha 2021, s. 3.

V historickém vývoji byla skupina královských měst dělena do několika málo skupin, jež je možno odlišit z hlediska jejich správního zajištění.²⁸ Předně uvedme, že s ohledem na hospodářskou prosperitu vznikla mezi královskými městy původně nevelká skupina *privilegovaných měst*, u nichž odpadl dohled podkomořího. Tato města neodváděla pravidelné městské daně, ale poskytovala panovníkovi, s nímž byla v přímém kontaktu, pomoc podle jeho potřeby. Ke Starému Městu a Novému Městu pražskému a Kutné Hoře se dočasně zařadila Malá Strana, v průběhu 17. století se skupina rozrostla o České Budějovice, Plzeň a Malou Stranu, až dosáhla koncem vlády Marie Terezie počtu 11 měst (přibyly Karlovy Vary, Loket, Cheb, Chomutov a Hradčany). Postupem doby byla privilegovaná města těmi, u nichž se zachovaly zbytky stavovství (mohla se omezeně účastnit sněmů a získávat deskové majetky).²⁹ Příslušnost měst k této podskupině je tak třeba v rámci výzkumu zohledňovat.

Další specifickou skupinu představují *věnná města českých korunovaných královen*, spravovaná podkomořím královnou. Tato města byla vedle několika panství základem majetku spojeného s uplatňováním právního institutu *věna*, jenž se vyvinul v době středověku a byl užíván až do zániku habsburské monarchie. Skupina měst, která se v závěru 16. století definitivně ustálila na počtu devíti,³⁰ byla zprvu určena pro hmotné zajištění královen vdov (v počátcích šlo jen o *obvěnění*), nejpozději od královny Žofie, manželky Václava IV., mohla česká korunovaná královna čerpat užítky z širěji chápaného právního institutu *věna* i za manželova života, nebyla-li současně žijící královna vdova, tedy některá z jejich korunovaných předchůdkyň. Po smrti královny se majetek vracel do králova majetku, nebyla-li podle práva k dispozici následovnice splňující předepisované podmínky; jednalo se tedy o zvláštní formu *zástavy*.³¹ Pro naše téma je důležité, že geografická poloha v pro-

28 K tématu Jana VOJTÍŠKOVÁ, *The Interaction between Bohemian Towns and the Cities of Central Europe in the Early Modern Period of the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries*, in: María Asenjo-González – Elisabeth Crouzet-Pavan – Andrea Zorzi (eds.), *Urban Hierarchy. Interaction between Towns and Cities in Europe in Late Medieval and Early Modern Times*, Turnhout 2021, s. 211–228.

29 Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Městská správa*, in: Zdeňka Hledíková – Jan Janák – Jan Dobeš, *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, Praha 2005, s. 210 a 219.

30 Jedná se o východočeská města Hradec Králové, Chrudim, Jaroměř, Vysoké Mýto, Poličku, Dvůr Králové nad Labem, Trutnov, Nový Bydžov a středočeský Mělník.

31 Poprvé právně ukotveno ve Vladislavském zřízení zemském: Petr KREUZ – Ivan MARTINOVSKÝ – Jana VOJTÍŠKOVÁ (eds.), *Vladislavské zřízení zemské a navazující prameny (Svatováclavská smlouva a Zřízení o ručnicích)*, Praha 2007, s. 238.

storu východních Čech přispěla k výběru většiny měst,³² příslušnost k *věnu* však nebyla zásadním hybatelem jejich dějinného vývoje. Významnější výjimkou jsou období, kdy Hradec a Mělník plnily roli rezidenčního města královen vdov, nebo kdy byl v mezidobí, v době královny držby, uplatněn právní institut *zástavy*, jak dokládá např. město Trutnov, které se po období dlouhodobých zástav teprve v 90. letech 16. století trvale zbavilo této právní zátěže s řadou negativních důsledků.³³

Stranou naší pozornosti zůstávají ta *královská horní města*, jež byla sice po určité době ve vlastnictví panovníka, ale v řadě ohledů jsou nesrovnatelná se „starými“ královskými městy, jimž je v této studii věnována pozornost. I tato města (např. Horní Slavkov), spravovaná nejvyšším mincmistrem, jsou však dobrým příkladem vlivu historickogeografických podmínek na vývoj městského sídla závislého významně na zdroji nerostných surovin, kdy poklesem těžby dochází relativně brzy k jejich stagnaci. Zvláště tato skupina měst, jejichž počet se proměňoval, ještě čeká na systematický výzkum.³⁴

Základním vymezením zkoumané skupiny měst jsme si vytvořili předpoklady k dalšímu výkladu, v jehož rámci již budeme sledovat vliv historickogeografických faktorů na středověký a raně novověký vývoj královských měst v Čechách. Nepůjde přitom primárně o historickogeografický výklad,³⁵ ale smyslem předkládaného metodického konceptu je sledování *jedinečné lokální kombinace těchto činitelů*, jež se specifickým způsobem propisovala nejen do podoby měst, ale též do jejich historického vývoje a zásadním způsobem se odrážela v jejich středověké a raně novověké prosperitě. K tomu dodejme, že pro jednotlivá sídla městského typu měly historickogeografické faktory odlišný význam, který je možno v rámci výzkumu vysledovat v intencích *longue durée*. Obecně je též možno konstatovat, že výrazný prospěch z některého z těchto faktorů mohl významně kompenzovat některé nedostatky vyplývající z umístění sídla, a tedy z lokálních geografických podmínek. Příkladně to vidíme na vzpomínaných horních městech. V případě poklesu významu určitého historickogeografického činitele či jeho zániku pak záleželo na potenciálu ostatních, jinak hrozila stagnace města.

32 K tématu zvláště Eva SEMOTANOVÁ, *Prostor a krajinná scéna věnných měst*, in: Eva Semotánová – Josef Žemlička a kol., *Věnná města českých královen*, Praha 2022, s. 15–53, zde zvl. s. 20–23.

33 Jana VOJTÍŠKOVÁ, *Role věnných měst za Habsburky*, in: E. Semotánová – J. Žemlička a kol., *Věnná města*, s. 278–280.

34 Základní informace poskytuje pohledem historické demografie Eduard MAUR, *Šestnácté století – oživení a růst*, in: Ludmila Fialová – Pavla Horská – Milan Kučera – Eduard Maur, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, s. 93–94.

35 K tomu zejména E. SEMOTANOVÁ, *Historická geografie*.

*Formování městské sítě v Čechách
v kontextu lokálních historickogeografických podmínek
a strategie překonávání nepříznivých krajinných faktorů*

Městská síť se v Čechách a na Moravě začala utvářet postupně v období velmi dynamického 13. století, zároveň s venkovskou kolonizací, kdy došlo k výraznému nárůstu sídel městského typu zvláště za vlády Přemysla Otakara II.³⁶ Za Václava II. lze již v Čechách napočítat 32 královských měst a na Moravě a ve Slezsku 18.³⁷ Zatímco některá nově utvořená právní města navazovala na raně středověký vývoj, kdy životaschopnost osídlené lokality, nejednou přemyslovského správního centra, už v první polovině 13. století podporovaly *historickogeografické faktory* (zvláště přítomnost větší vodoteče či přímo soutoku, úrodná půda a procházející zemská stezka, jako v případě Hradce, teprve později s přívlastkem Králové), některá poté vzniklá města měla základ v původním zemědělském osídlení (např. Nymburk), jiná vznikla na tzv. zeleném drnu³⁸ nebo se formovala pod vlivem specifických podmínek. Uvedme u této poslední zmiňované varianty již mnohokrát popisovaný případ *Kutné Hory*, jež s objevem bohatých ložisek stříbrné rudy, významného historickogeografického faktoru, získala rychle vznikající zástavbou nepravidelný půdorys s prvotními rysy města, z hlediska právního statusu je však možno hovořit z počátku jen o *mons*. Městský charakter (*civitas*) je jí plně přiznáván až k roku 1307,³⁹ kdy byla síť královských měst v základních rysech již delší dobu dotvořena a kdy pokračovalo zakládání zejména poddanských měst a městeček.⁴⁰ I když v rámci kutnohorského širšího městského areálu nebylo dostatečné zemědělské zázemí, dlouhodobá prosperita těžebních aktivit dokázala vytvořit velmi dobrý systém zásobování lokality a zajistit zásadní podmínky pro její zdárný rozvoj, což z Kutné Hory udělalo na dlouhou dobu druhé nejvýznamnější město království.

36 K problematice se v poslední dekádě vyslovil Josef ŽEMLIČKA, *Království v pohybu. Kolonizace, města a stříbro v závěru přemyslovské epochy*, Praha 2014. K tématu též v souvislostech F. HOFFMANN, *Středověké město*, s. 45–110.

37 Tamtéž, s. 70.

38 Tomuto stavu se blíží město Plzeň, jehož plocha byla už před závěrem 13. století zemědělsky využívána, ale nebyla pokryta žádnou starší zástavbou. (Karel NOVÁČEK – Jiří STOČES – Radek ŠIROKÝ – Marie MALIVÁNKOVÁ WASKOVÁ, *Počátky Nové Plzně a její vývoj do husitství*, in: Marie Malivánková Wasková – Jaroslav Douša (eds.), *Dějiny města Plzně 1. Do roku 1788*, Plzeň 2014, s. 128.)

39 J. KEJŘ, *Vznik městského zřízení*, s. 292.

40 E. SEMOTANOVÁ, *Historická geografie*, s. 153. F. Hoffmann uvádí k závěru přemyslovské éry síť 252 měst a městeček. F. HOFFMANN, *Středověké město*, s. 71.

I v době předbělohorské proto stále náležela mezi naše velká města, kdy k roku 1567 vykážala 594 domů.⁴¹ S poklesem výnosnosti těžby se však prosperita města a jeho obyvatel zákonitě snižovala. Po skončení důlní činnosti a uzavření mincovny v roce 1727 město ustrnulo a nebylo později v rámci industrializace – použijme pro pochopení souvislostí kontrast s následujícím vývojem – nijak výrazněji zasaženo průmyslovým rozmachem a budováním dopravní infrastruktury, a to i z důvodu absence většího vodního toku, což podobně jako nedostatečné zemědělské zázemí nebyl pro montánní město a obživu jeho obyvatelstva v době prosperity problém. Městu tak v nastupujícím novověku postupně vznikla řada dlouhodobých, vleklých problémů promítajících se i v současnosti do kvality městských funkcí (např. městem nevede ani hlavní železniční trať, ani hlavní silniční tah).⁴²

Zatímco kutnohorský případ je historikům dobře znám, je u nás řada měst, u nichž nejsou na první pohled důvody dlouhodobé prosperity či zaostávání zřejmé. Metodicky se proto ukazuje jako velmi prospěšné stanovit si v rámci výzkumu lokální geografické podmínky, tedy rekonstruovat historickou krajinu a její případné proměny v dlouhém časovém horizontu od vrcholného středověku do závěru raného novověku, resp. do nástupu již vzpomínané *industrializace*. V kontrastu k této starší fázi našich dějin, jíž dominuje venkovská společnost, se vedle industrializace současně nastartoval proces *urbanizace* jakožto jedinečný přechod z převážně venkovské společnosti do společnosti z velké části městské.⁴³ Měštům byly započítím tohoto procesu (obrazně řečeno) nově rozdány opět jedinečně poskládané karty a utvořil se jejich nový hospodářský, demografický i kulturní potenciál.⁴⁴ I když i v tomto proce-

41 František DVORSKÝ, *O počtu domů v Praze a v královských městech v Čechách v 16.–19. století*, Praha 1882, s. 21. Purkmistrem a radou poskytnuté údaje, které se dochovaly v souvislosti s daňovými úpravami, doléhajícími především na obyvatele královských měst, je třeba pracovat opatrně, nicméně lze je pro základní srovnání rozsahu zástavby (byť neznáme její přesné složení) a přibližné lidnatosti jednotlivých měst (někdy ovšem s nemožností přesně vymežit počet domů pro intravilán a jednotlivá předměstí) využívat.

42 Základní přehled dějin města poskytuje syntéza Helena STROBLOVÁ – Blanka ALTOVÁ (eds.), *Kutná Hora*, Praha 2000.

43 V historickém kontextu k výkladu pojmu *urbanizace* a jeho současnému chápání Jiří MUSIL, *Co je urbanizace*, in: Pavla Horská – Eduard Maur – Jiří Musil, *Zrod velkoměsta. Urbanizace českých zemí*, Praha – Litomyšl 2002, s. 14–17. Pojem *urbanizace* však bývá v historické obci používán v širším slova smyslu i pro zachycení procesu vzniku městské sítě ve starších obdobích. Na tento terminologický rozpor daný odlišným postojem různých vědeckých disciplín upozorňuje i Eduard MAUR, *Urbanizace před urbanizací*, in: P. Horská – E. Maur – J. Musil, *Zrod velkoměsta*, s. 54–55, kde odlišuje pro starší období pojem *urbanizace* v širším slova smyslu spjatý s postupným formováním městské sítě a pro novější dobu termín *moderní urbanizace*.

44 Podrobněji J. MUSIL, *Co je urbanizace*, s. 17–53.

su sehrávaly geografické podmínky důležitou roli, některé lokální nedostatky bylo možné s pomocí postupně vyvíjených technologií kompenzovat.

Jen v omezené míře bylo možné ve středověku a v raném novověku některé lokální nevýhody historickogeografického charakteru překonávat technickými možnostmi, jako např. provedením melioračních prací nebo drenáží vysušit bažinatý či podmáčený terén,⁴⁵ při nedostatku vody v intravilánu problém řešit vybudováním vodovodu.⁴⁶ Naproti tomu opatření proti povodním (vedle období sucha, silného větru a silných srážek příkladu *klimatického extrému*) vycházela z tzv. *povodňové paměti*, která se opakovaním posilovala, a proto naši předkové obvykle nestavěli svá sídla v záplavových oblastech – v údolních nivách, kam se voda každoročně vylévala.⁴⁷ V době středověku a raného novověku v této souvislosti hovoříme o netechnických opatřeních, vycházejících ze životní zkušenosti.⁴⁸ Z přírodních katastrof (živelních pohrom), s nimiž se mohli naši předci častěji potýkat v důsledku lokálních geografických podmínek, vzpomeňme ještě sesuvy půdy či přírodní požáry v důsledku sucha či blesku. Zprávy o takovéto mimořádné události nejednou nacházíme v dochovaných středověkých a raně novověkých historiografických nativních pramenech.⁴⁹

45 Velmi rozvinutý je v tomto ohledu brněnský archeologický výzkum. Tamní archeologové doložili, že intravilán byl budován na podloží se zvýšenou vlhkostí, dosahující až charakteru mokřiny, což potvrdila i paleobotanická skladba. Rudolf PROCHÁZKA, *Ulice a náměstí Brna ve 13. století*, *Wratislavia antiqua* 13, 2011, s. 179–194, zde s. 182. Dřevěná odvodňovací koryta byla využívána od 30. let 13. století při lokačních úpravách půdorysu Opavy, konkrétně jejího Dolního trhu. TÝŽ, *Odras vrcholné středověké urbanizace v archeologických pramenech*, *Přehled výzkumů* 51, 2010, s. 209–247, zde s. 219.

46 Na příkladu Hradce Králové srov. Jana VOJTÍŠKOVÁ, *Městští zaměstnanci zajišťují provoz obecního majetku. Případová studie z předbělohorského „Hradce nad Labem“*, *SAP* 45, 2015, s. 430–439. Poslední souhrn pro česká města přinesl pohledem archeologie Radek ŠIROKÝ, *Pitná, užitková a odpadní voda v českých městech ve středověku a v raném novověku. Stav a perspektivy archeologického poznání*, *Památky archeologické* 91, 2000, s. 347–411.

47 Příkladem města, u něhož převládala pozitivita z umístění města nad negativy způsobovanými občasnými záplavami, jsou České Budějovice, posílené významně panovnickými privilegii v období 14. století. Město tak po staletí bohatlo zejména z obchodní činnosti, opomenout však nelze ani tamní hornickou činnost. K tématu naposledy v intencích interdisciplinárního výzkumu Jana VOJTÍŠKOVÁ – Daniel KOVÁŘ, *K počátkům trhových knih v Čechách na příkladu královského města Českých Budějovic*, před vydáním.

48 Formou případových studií přispělo k problematice ve středoevropském kontextu několik autorů v kolektivní monografii: Michaela ANTONÍN MALANÍKOVÁ – Beata MOŽEJKO – Martin NODL (eds.), *Premodern Towns at the Times of Catastrophes. East Central Europe in a Comparative Perspective*, London 2023.

49 Pro dobu předbělohorskou citujme např. Marie TOŠNEROVÁ, *Kroniky českých měst z předbělohorského období. Úvod do studia městského kronikářství v Čechách v letech 1526–1620*, Praha 2010,

Určitou roli při překonávání některých lokálních geografických nevýhod sehrávala i udělovaná *panovnícká privilegia* a jejich *konfirmace*,⁵⁰ jež mohly posílením některé z městských funkcí kompenzovat nepříznivý krajinný faktor. Kvantita vydaných „podpůrných“ privilegií ve prospěch určitého města však automaticky nevyovídá o jeho významu, neboť za vydavatelskými počiny se skrývají různé panovníkovy pohnutky, v řadě případů je navíc zřejmé, že privilegium bylo vydáno na žádost města. Je-li to tedy možné, je třeba rekonstruovat pozadí těchto vydavatelských aktů, které mohou být ovlivněny řadou skutečností.

Specifickým fenoménem, který mohl napomáhat překonávat nějakou lokální geografickou nepřízeň, rozmnožovat obecní finance a zásobovat město potřebnými komoditami, je rozšiřování pozemkové základny v podobě *městských panství*. Jejich základem bývaly tzv. šosovní vesnice, patřící k městům od jejich počátků.⁵¹ Už v předhusitské době je výjimečně některými královskými městy přikupován deskový majetek (příkladem je Kolín)⁵², husitské války pak umožnily v řadě případů rozmnožení pozemkové držby na základě církevních záborů. Aktivita královských měst pokračuje i v době pohusitské, zvláště pak s rozvinutím soupeření měst a šlechty, kdy se královským městům snižovaly odbytové možnosti. Rozmnožování pozemkového vlastnictví přitom není samozřejmý proces, ale je odvislý od nabídky trhu s nemovitostmi v okolí města, od stavu obecní pokladny a postupem doby i od možností úvěrové politiky. Navíc ona „zlatá doba královských měst“ neplatí pro všechna města, některá z nich vykazují už na přelomu 15. a 16. století první projevy vnitřní krize (např. Kouřim). Důležitým mezníkem je poté udělení sankcí Ferdinandem I., který za účast v protihabsburském odboji v roce 1547 mj. zkonfiskoval provinilým královským městům veškerý pozemkový majetek. Tato událost je příkladem velmi významného *externího zásahu* do fungování městského organismu s řadou zásadních, dočasných či dlouhodobých, dopadů (města mj. ztrácí politickou iniciativu a je omezena jejich autonomie). Některým městům se podařilo zotavit z krize lépe, některým hůře. A byla to opět jedinečná kombinace historickogeografických faktorů, jejichž dlouhodobý potenciál byl pro další vývoj potrestaného

v širším časovém rámci pro vybraná města TÁŽ – Miroslava KVĚTOVÁ, *Narativní prameny k dějinám Prahy, Českých Budějovic a Litoměřic do roku 1800*, Praha 2020.

50 K vydávání panovníckých listin ve středověku souhrnně Tomáš VELIČKA, *Sepsání – užívání – uchovávání. Panovnícké listiny v životě českých královských měst ve středověku*, Praha 2018.

51 K problematice nejpodrobněji Jan LHOTÁK, *Město Sušice a jeho poddaní. K úloze a významu vrchnostenského hospodaření královských měst v raném novověku*, Plzeň – Dolní Břežany 2018.

52 Josef VÁVRA, *Dějiny královského města Kolína nad Labem do roku 1618*, Praha 2014, s. 56–57, kde je k roku 1410 vzpomínána koupě vesnic Brankovice a Mnichovice kolínskou obcí.

města důležitý. Týkalo se to však i konfiskovaných pozemků: zatímco v okrajových oblastech nebyly tolik lákavé (příkladem je nejvýše položené královské město v Čechách – Polička, která získala zpět celé panství a v poválečné době maximálně vyčerpala pracovní potenciál svých poddaných, což vedlo postupně k jejímu velkému zbohatnutí)⁵³, zejména nížinné oblasti byly v hledáčku šlechty, usilující i o sjednocování svých panství. Mezi nejpostiženější města náležel nejen výši pokuty Hradec Králové, který měl mj. 43 celých a část jedné vesnice, o něž byl po konfiskacích s ohledem na úrodnou oblast velký zájem. Hradci se tak podařilo získat zpět pouhých 16 vesnic, z nichž tři městu ještě zabrala za třicetileté války nekalými praktikami Marie Magdalena Trčková.⁵⁴ Protože město posléze nepatřilo mezi privilegovaná města, nemohlo už z principu panství rozšířit.

V neposlední řadě bylo možné případné lokální geografické nevýhody, které se méně či více propisovaly do prosperity některých měst, při určité příznivé konstelaci více faktorů překonávat využitím poptávky trhu a *rozvinutím některé z výrobních specializací*, především pak v oblasti textilnictví – plátenictví či soukenictví. Cechovní problematika, jež s řečeným souvisí, patří mezi oblíbená témata urbánní historie a jistě není nutno věnovat větší prostor zaostávání měst v pokročilém raném novověku mj. i v souvislosti s pravidly cechovního systému. Pro námi sledovanou problematiku je podstatné, že skladba řemesel ve městě reálně odráží potřeby spádové oblasti i vyspělost městského organismu odvíjející se zvláště od historickogeografických faktorů a výše nastiněných souvislostí. Že vše souvisí se vším, dokládá i skutečnost, že počet udělených jarmarků a specializovaných trhů automaticky neodráží hospodářský význam lokality, ale že se může v některých případech opět jednat o podpůrně vydaná privilegia, jejichž prostřednictvím byl řešen nějaký geografický nedostatek. Příkladně to dokládá Dvůr Králové, jemuž Marie Terezie sice konfirmovala mj. čtyři výroční trhy, koňský a dobytčí trh, přesto zůstával malým královským městem s řadou vnitřních problémů.⁵⁵ Proč tomu tak bylo?

53 David JUNEK – Stanislav KONEČNÝ, *Dějiny města Poličky*, Polička 2015, s. 80–87, 138–183; Jana VOJTÍŠKOVÁ – Petr POLEHLA, *Marian Plague Columns in Jaroměř and Polička: A Comparative Study on Baroque Sculptural Decorations of the Bohemian Urban Public Space in the First Half of the Eighteenth Century*, *The City and History* 10, 2021, č. 1, s. 104–133.

54 Jana VOJTÍŠKOVÁ, *Ve víru třicetileté války*, in: Radek Bláha – Petr Grulich – Roman Horký – Jan Košek et al., *Hradec Králové. Historie, kultura, lidé*, Praha 2017, s. 209.

55 Antonín Konstantin VITÁK, *Dějiny královského věnného města Dvora Králové nad Labem*, Praha 1867, s. 54.

Modelový příklad: královská města na Labi

Abychom pronikli k badatelským výhodám představovaného metodického konceptu, lze si jako modelový příklad zvolit řeku Labe, jež městům poskytovala obživu v podobě rybolovu, vodních provozů, na některých úsecích i zisk z plaveného dřeva a počínaje Kolínem též zapojení do vodního obchodu,⁵⁶ a položit si v intencích *srovnávacích městských dějin* otázku, proč některá královská města nacházející se na labském toku prosperovala v průběhu středověku a raného novověku tradičně lépe a proč některá za ostatními zaostávala. Primárně tak nejde o případovou studii o životě měst na řece, ale snahou je na vybraném vzorku měst, jež sjednocuje poloha na řece Labi, a lépe tak rozdíly vyniknou, upozornit na potřebu historickogeografického výzkumu v naší urbánní historii, aby mohly být v rámci jednotlivých měst adekvátně vyhodnocovány různými historickými vědami a jejich metodickými postupy získané informace z pramenných sond a současně aby mohly být poznatky komparovatelné s jinými městskými sídly určitého typu. Smyslem předkládané případové studie je vypíchnout historickogeografické faktory, které vybraným městům umožňovaly dlouhodobou prosperitu a vytvářely zázemí k překonávání nepříznivých období např. válečných dopadů či živelních katastrof, zvláště pak požárů, nebo naopak způsobovaly dlouhodobě nemožnost jejich většího rozvoje. Snahou je zachytit jejich kombinaci lokálních historiografických faktorů, jež je vždy jedinečná, tvořená historiografickými faktory různé důležitosti. S nadsázkou je možno říci, že z tohoto hlediska má i každé středověké a raně novověké labské královské město – *město v krajině* – jinou „DNA“ a je na badatelích, aby prostřednictvím pramenných sond vysledovali tento „genetický“, z našeho pohledu krajinný vklad, který zásadně změní až industrializace. Pro pochopení souvislostí, je-li to účelné, jsou proto níže uváděny i vývojové linky přesahující raný novověk, neboť o to lépe mohou vyniknout geografické podmínky a jejich dobový účinek na urbánní sídlo.

K labským královským městům předně uvedme, že vedle *Hradce Králové* a *Litoměřic*, které labskému regionu dominovaly a příkladně dokládají návaznost města na raně středověké osídlení vzniklé v blízkosti přemyslovského správního centra, se od horního labského toku jednalo o města *Hostinné*, které bylo už od první čtvrtiny 14. století v zástavě a nakonec přešlo do vlastnictví šlechtické vrch-

56 K tématu v posledních letech viz tematické číslo časopisu *Dějiny věd a techniky* 51, 2018, č. 2, v němž byly vydány příspěvky ze semináře *Proudne Labe, zlatá žíla. Plavba a obchod od počátků do industriální revoluce na území Čech*, konaného 7. října 2014 v NTM v Praze.

nosti,⁵⁷ dále pak o *Dvůr Králové, Jaroměř, Kolín, Nymburk*,⁵⁸ *Mělník, Ústí nad Labem* a *Děčín*, jenž se však také zanedlouho po svém vzniku dostal do trvalé šlechtické držby. Připomeňme, že města Hradec Králové, Litoměřice a Ústí nad Labem vznikla již v první polovině 13. století, ostatní královská města byla výsledkem zakladatelské politiky Přemysla Otakara II., jenž si tak na vodní tepně Českého království utvořil nejen svou hospodářskou základnu, ale i obrannou linii:⁵⁹ s ohledem na naše téma není bez zajímavosti, že v oblasti rozkládající se od labského toku směrem k severní zemské hranici se v prvních stoletích královská města nenacházela (po vykoupení z poddanství se královským městem stal v roce 1569 Nový Bydžov⁶⁰ a v roce 1600 Mladá Boleslav⁶¹). Několik zakladatelských pokusů Přemysla Otakara II. v okolí Bezdězu – vysazení měst Bezdězu, Doks a Kuřívod – vlivem velmi nepříznivých historickogeografických faktorů (zvláště extrémně chudé půdy na živiny, velkých ploch bez vodních toků) ztroskotalo. Z geografického a v této souvislosti strategického hlediska proto byla královská města na Labi pro panovníka velmi významná, neboť kolonizační neúspěch v okolí Bezdězu byl viditelný už v závěru 70. let 13. století.⁶²

Velmi inspirativní je především výzkum malých královských měst na Labi, u nichž zejména vyvstává otázka, proč se jim v porovnání s jinými městy tolik nedařilo. Z horního labského toku proto nejprve věnujme pozornost jednomu z našich nejmenších královských měst – *Dvoru Králové*, jenž v roce 1567 přiznal 153 domů.⁶³ Jak jsem nastínila v historickém atlasu tohoto města, Dvůr vznikl zřejmě za Přemysla Otakara II. a zdá se, že měl plnit roli centra širšího regionu. Původní raně středověký dvůr, který tu poblíž kostela fungoval pro panovníkovy potřeby a po němž bylo město pojmenováno, se v této souvislosti snad mohl začít proměňovat

57 K dějinám města naposledy souhrnně Tomáš ANDĚL, *Hostinné*, Hostinné 2018.

58 Krátkodobá zástava Jaroměře a Nymburka jejich vývoj z dlouhodobé perspektivy významněji neovlivnila, v případě pozdně středověkého Kolína se zástava propsala do prosperity města. K tomu srov. dále.

59 F. HOFFMANN, *Středověké město*, s. 65–66.

60 Po založení v první dekádě 14. století Nový Bydžov relativně záhy přešel do rukou šlechtické vrchnosti. Výsledky posledního systematického výzkumu shrnuje Robert ŠIMŮNEK a kol., *Historický atlas měst ČR*. Sv. 29 – Nový Bydžov, Praha 2018.

61 Z dosavadní literatury připomeňme Eduard SVÁROVSKÝ, *Mladá Boleslav do bělohorské katastrofy*, Mladá Boleslav 1958; Sylva MĚSTECKÁ, *Mladá Boleslav. Zmizelé Čechy*, Praha 2011.

62 V širších souvislostech Josef ŽEMLIČKA, *Bezdězsko – „královské území“ Přemysla Otakara II.*, *Československý časopis historický* 28, 1980, s. 726–751; Petr MEDUNA – Jiří SÁDLO, *Bezdězsko-Dokesko, krajina mezi odolností a stagnací*, <https://ekolist.cz/cz/publicistika/priroda/bezdezsko-dokesko-krajina-mezi-odolnosti-a-stagnaci-2> (15. 2. 2024).

63 F. DVORSKÝ, *O počtu domů*, s. 21.

v sídlo hradního typu, práce však byly pravděpodobně záhy ukončeny, popř. vše zůstalo jen v ideové rovině. Že se v lokalitě něco výjimečného dělo, dosvědčuje nejen nepravidelná linie městské hradby, ale i skutečnost, že fara sídlila na náměstí až do požáru města v roce 1572. V počátcích pro ni nebylo u tehdejší románské baziliky, kde knížecí a posléze královský dvůr stával, místo. Tento fakt též nevylučuje možnost, že v blízkosti kostela mohlo dojít k pokusu o usazení některého z řádů, nicméně prameny to nijak nedokládají. Nedlouho po vyměření města, kdy byl ve Dvoře v duchu vyšších plánů zřízen i děkanát, mohly být nepříznivé geografické podmínky důvodem, proč se pozornost soustředila jinam: nejprve do Hostinného, kde se začal stavět královský hrad, a následně do Trutnova, který získal Václav II. a kde stál hrad vybudovaný Švábenici.⁶⁴ Malý potenciál středověkého a raně novověkého Dvora v některých obdobích s méně než 1200 obyvateli⁶⁵ a dlouhodobě s obvykle jedním radním písařem a nepříliš rozvinutým úředním systémem⁶⁶ byl dán podkrkonošskou polohou s nepříliš úrodnou půdou.⁶⁷ Městem navíc neprocházela zemská stezka, což mělo dlouhodobě fatální dopad na výrobní i obchodní sféru, kterou výrazněji nepozvedlo, jak jsme již vzpomínali, ani udílení privilegií. Pouze v předbělohorské době se Dvoru podařilo dočasně navýšit počet obyvatel, a to ve druhé polovině 16. století díky rozvoji textilních řemesel, což se odráží k roku 1598 v dočasném nárůstu počtu domů na 195.⁶⁸ Znovu našla velká část dvorského obyvatelstva obživu v textilní výrobě až v souvislosti s industrializací v 19. století, kdy si Dvůr dokonce vysloužil přezdívku „Český Manchester“. A jistě nepřekvapí, že jeho demografická křivka šla nahoru: k roku 1757 je zaznamenáno 261 domů, k roku 1843 je doloženo 643 domů a 5148 obyvatel, k roku 1910 již 1184 domů a 15 051 obyvatel.⁶⁹

Určité zákonitosti vývoje též dokládá řemeslnicko-zemědělské město *Jaroměř*, které bylo vybudováno podobně jako *Hradec Králové* na soutoku dvou řek, v úrodné nížině a na důležité zemské stezce. Proč tedy při přítomnosti těchto tří

64 Robert ŠIMŮNEK a kol., *Historický atlas měst ČR. Sv. 34 – Dvůr Králové*, Praha 2022, s. 1–2.

65 E. MAUR, *Šestnácté století*, s. 99.

66 K problematice v širších souvislostech Barbora HERČÍKOVÁ, *Královédvorská městská kancelář do roku 1620*, disertační práce na KPVHA FF UHK, Hradec Králové 2024, která podrobila výzkumu torzovitě dochované prameny.

67 Např. podle tereziánského katastru spadala bonita půdy ve Dvoře do 5. kategorie (z osmi), ve dvorských vesnicích do 5.–7. kategorie. (Aleš CHALUPA – Marie LIŠKOVÁ – Josef NUHLÍČEK – František RAJTORAL (eds.), *Tereziánský katastr. Rustikál (kraje A–CH)*. Sv. 1, Praha 1964, s. 250–251.)

68 F. DVORSKÝ, *O počtu domů*, s. 21.

69 R. ŠIMŮNEK a kol., *Historický atlas měst ČR. Sv. 34 – Dvůr Králové*, s. 20, 24.

příznivých geografických podmínek patřilo pouze do kategorie středně velkých měst, tj. těch, která měla v předbělohorské době populaci mezi 1200–5000 obyvateli⁷⁰ (k roku 1567 vykazalo celkem 303 domů)⁷¹ a nedosahovalo vyšší kulturní ani hospodářské úrovně? Vždyť u Hradce, dlouhodobě nejvýznamnějšího města východních Čech, už J. Mikulka předpokládal, že v předbělohorské době v intravilánu a na jeho lidnatých předměstích mohlo žít až kolem 7000–8000 obyvatel⁷² (k roku 1567 bylo vykazáno celkem 781 domů)⁷³, současně neopomeňme, že podle přiznaného majetku hradeckých obyvatel to bylo k roku 1543 jedno z nejbohatších měst Čech.⁷⁴ Na základě komplexního výzkumu jsem prokázala, že osud Jaroměři dlouhodobě předurčil nevelký skalnatý ostroh, na němž byl vybudován intravilán. Necelé tři hektary jeho plochy způsobily, že byl tvořen náměstím, které bylo současně jeho jedinou ulicí. Tento potenciál neumožňoval navýšení počtu měšťanských rodin, které by byly lepším zázemím pro kulturní rozvoj města v nejšířším slova smyslu a též pro jeho hospodářský a demografický vzestup, jenž by se promítal i do předměstské situace. Správnou interpretací těchto skutečností lze odůvodnit jednak přítomnost tzv. Přední a Zadní varty, které z právního hlediska v předpolí, svou polohou na šiji východně od kostela sv. Mikuláše navazovaly jako opevněný ochranný prvek na vnitřní město, jednak nepřevedení tří jaroměřských šosovních vesnic na poddanské. Tyto dva specifické prvky byly pro intravilán možným zázemím při doplňování obyvatelstva, jak dokládají dochované trhové knihy. Svědčí o tom i sňatková politika a přítomnost některých obyvatel šosovních vesnic v jaroměřském literátském bratrstvu.⁷⁵ V porovnání s jinými městy nevykazuje větší rozlohu ani hradecký intravilán. Nicméně jeho zhruba 13 ha je v kombinaci s velmi příznivými geografickými podmínkami stále ještě dostatečná plocha pro zdárný rozvoj městského sídla, které je možno řadit před Bílou horou mezi naše velká města.⁷⁶ Obrodná síla lokality, jež měla dvě velmi rozlehlá a lidnatá předměstí s úrodnou půdou, je dobře patrná jak po třicetileté válce, během níž zanikla většina městské zástavby a předpokládaná předbělohorská populace se zredukovala o dvě třetiny,⁷⁷ ale též

70 E. MAUR, *Šestnácté století*, s. 99.

71 F. DVORSKÝ, *O počtu domů*, s. 22.

72 Jaromír MIKULKA, *Dějiny Hradce Králové I./2*, Hradec Králové 1994, s. 217.

73 F. DVORSKÝ, *O počtu domů*, s. 23.

74 Jana VOJTÍŠKOVÁ, *Město v době předbělohorské (1526–1618/1620)*, in: R. BLÁHA – P. GRU-
LICH – R. HORKÝ – J. KOŠEK et al., Hradec Králové, s. 218.

75 J. VOJTÍŠKOVÁ, *Královské město Jaroměř*, s. 239–260.

76 E. MAUR, *Šestnácté století*, s. 99.

77 J. VOJTÍŠKOVÁ, *Vě věru třicetileté války*, s. 218.

s koncem pevnostní éry, kdy „osvícené“ vedení města využilo v závěru 19. století potenciálu městské krajiny a uvážlivými kroky město nasměrovalo k pověstnému „Salónu republiky“. Z této novodobé urbanistické koncepce těží město dodnes a řadí se mezi tzv. *smart cities*. Dodejme, že se jak v případě Jaroměře, tak i Hradce dochoval velmi torzovitý archivní fond, což komplikuje jakýkoli pramenný výzkum. Aplikací moderních diplomatických metod však bylo prokázáno, že v Hradci fungovalo rozvinuté kancelářské zařízení, kdy měla městská rada už ve 30. letech 16. století k dispozici tři radní písaře, v Jaroměři obvykle působil jen jeden. Tato skutečnost naznačuje, že v Jaroměři mohlo žít i při vyšším počtu domů jen asi 2000 obyvatel. Při odvážnějším úsudku by to mohlo být 2000–3000 obyvatel, kdy lze jednu kancelářskou sílu, jež by byla k ruce městské radě a soudu, odůvodnit velikostí intravilánu a s tím i související nevelkou úřední agendou, na kterou mohl stačit jen jeden radní písař.⁷⁸

Dalšími dvěma labskými královskými městy jsou na středním labském toku *Kolín* a *Nymburk*, která si byla v raném novověku v řadě ohledů podobná. K roku 1567 Kolín přiznal 229 domů, o něco větší Nymburk uvedl k roku 1567 celkem 281 domů.⁷⁹ Obě města vedle řemesel a regionálního obchodu využívala okolní půdu na předměstích k zemědělské činnosti, včetně zahradnictví, a řadila se dlouhodobě do kategorie středně velkých, u nichž předpokládáme 2000–3000 obyvatel, což potvrzuje ve druhé polovině 16. století i přítomnost dvou radních písařů.⁸⁰

Zcela odlišnou situaci však vidíme v období středověku, zvláště pak v prvních dekádách existence obou měst. Zatímco Nymburk je možno považovat od jeho počátků z hlediska významu dlouhodobě za středně významné královské město, těžící i ze své polohy na obchodní cestě (jak již zaznělo, Karel IV. ho zařadil v tzv. *Maiestas Carolina* mezi města nezastavitelná), Kolín se ve svých počátcích vyvíjel jako jedno z nejvýznamnějších. V dochovaném nevelkém historickém centru o velikosti přibližně 8 ha to velmi dobře a kontrastně dokládá velkolepá a architektonicky hodnotná koncepce chrámu sv. Bartoloměje.⁸¹ Město, jež vzniklo na křižovatce obchodních cest na skalní terase nad Labem, u níž postrádáme stopy staršího osídlení, mělo totiž zprvu pro panovníka hospodářský a strategický vý-

78 Jana VOJTÍŠKOVÁ – Vít ŠEBESTA, *(Králové)hradecké městské kanceláře do roku 1620*, Hradec Králové – Ústí nad Orlicí 2013.

79 F. DVORSKÝ, *O počtu domů*, s. 25, 28; MAUR, *Šestnácté století*, s. 99.

80 V Nymburce je druhý radní písař doložen k 50. letům, v Kolíně k 80. letům. J. VOJTÍŠKOVÁ, *Písemná komunikace*, s. 97, 93.

81 K tématu např. Dobroslav LÍBAL, *Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek*, Praha 2001, s. 186–191.

znam, což podpořilo objevení stříbra v kutnohorské oblasti. První generace Kolínských se totiž zapojily do důlního podnikání a významně zbohatly. Kolín se stal zejména centrem řemesel a obchodu, v mnohem menší míře zemědělským střediskem, kdy byl svou výrobní specializací jistě i zázemím pro vznikající a rozvíjející se Kutnou Horu. Protože se v horním středisku nemohli usazovat židé, vytvořila se v Kolíně jedna z nejvýznamnějších židovských komunit v Čechách, jež se živila obchodem a lichvou.⁸² Přijmeme-li skutečnost, že Kolín patřil v počátcích k předním městům Českého království, je na první pohled překvapivé jeho zařazení k letům 1350–1351 v tzv. *Maiestas Carolina* mezi dočasně zastavitelná města. Vždyť Karel IV. povolal do Kolína v 60. letech 14. století huť Petra Parlěře, která jinak ve venkovských královských městech (s výjimkou Kutné Hory) nepůsobila! Odpovědí na zdánlivě nepochopitelný panovníkův krok, naznačující pokles významu města, je reálná situace na přelomu 40. a 50. let 14. století: Kolín v hradbách i na předměstích fatálním způsobem vyhořel. Proto se objevil mezi dočasně zastavitelnými městy. Po požáru začalo docházet k postupné obrodě města, ale za cenu velkého zadlužení obyvatelstva, což dokládají i dva Karlovy mandáty, upravující výši úroku a daňové povinnosti věřitelů.⁸³ Jako podpůrné privilegium lze vnímat udělení výsady práva skladu dřeva z roku 1363, čímž mělo jistě dojít k posílení obecních příjmů. Že panovník stále věřil v obrodnou sílu města, jehož obyvatelstvo však již významně nebohatlo z kutnohorského důlního podnikání, dosvědčuje příchod Parlěřovy stavební hutě, byť velikost chóru s věncem kaplí budí při porovnání s původním raně gotickým trojlodím a dvěma osmibokými věžemi dojem určité disproportionality a v podstatě nenaplněnosti původního Parlěřova záměru.⁸⁴ Největší slávu a bohatství, které zajistilo v počátcích zapojení do zisků z těžby kutnohorského stříbra, mělo město za sebou, v kontextu českých královských měst ale ještě určitou setrvačností vykazovalo vyšší úroveň, jak dokládají dochované radní manuály, zrcadlící vyspělost tehdejšího kolínského úředního systému.⁸⁵ Jako podpůrné privilegium, naznačující konkurenci v okolí, je možno chápat i vydání mílového práva v roce

82 J. VÁVRA, *Dějiny královského města Kolína*, s. 12–15.

83 *CIM II*, č. 314, s. 460–461, č. 328, s. 476–477. K panovníckým listinám vydaným Kolínu a Nymburku Markéta KVAPILOVÁ, *Panovnícké listiny vydané královským městům Nymburku a Kolínu v letech 1420–1526*, bakalářská práce, HÚ FF UHK, Hradec Králové 2024.

84 Michal PATRNÝ – Jan BERÁNEK, *Arciděkanský chrám sv. Bartoloměje v Kolíně*, České Budějovice – Praha 2014, zvl. s. 96–102.

85 Václav VOJTÍŠEK, *O nejstarších knihách města Kolína nad Labem*, in: Zdeněk Fiala (ed.), *Výbor rozprav a studií Václava Vojtíška*, Praha 1953, s. 86–115.

1391.⁸⁶ Další ranou byl požár z roku 1395, po němž byly ve městě vybudovány zejména domy ze dřeva, se spodní podezdívkou, naznačující tíživou situaci obyvatelstva. Tu dokládá i snížení roční berně v roce 1404 Václavem IV., a to ze 160 kop na 100 kop grošů. Další rozsáhlý oheň přišel roku 1413 nebo 1416. Do husitských válek tak Kolín vstupoval s řadou vleklých interních problémů.⁸⁷ V pohusitské době, kdy se ve městě usadil Bedřich ze Strážnice, zakladatel kolínského hradu, mu bylo město i s jeho panstvím dočasně zastaveno a ani následná desetiletí nepřinášela potřebný klid: hrad, později zámek, zůstal v rukou krále, poté šlechtické vrchnosti, a to i s částí Pražského předměstí a okolním panstvím. Město disponovalo jen zcela malým městským dominiem.⁸⁸ Náskok z předhusitské doby, který jsme vzpomínali a jenž byl zřejmě snahou zajistit si nákupem deskového majetku určitý trvalý příjem do městské pokladny, tak neudrželo ani v této oblasti. Vlivem nepříznivého vývoje kolínského obyvatelstva obrátilo pozornost k úrodné zemině a začalo se více orientovat na zemědělskou produkci.

Dalším královským městem a opět dobrým příkladem vlivu historickogeografických faktorů na vývoj města je řemeslnicko-zemědělské město *Mělník*, jehož hlavním odvětvím bylo dlouhodobě vinařství: vinice vlastnili jak jednotlivci, mezi nimiž bychom našli i bohaté měšťany, tak i obec.⁸⁹ Ve městě, situovaném na soutoku dvou největších českých řek, u významné zemské stezky a v době středověku nabývajícím díky přítomnosti královen a královen vdov na mělnickém hradu rezidenční funkce,⁹⁰ ovšem spatřujeme k roku 1567 zástavbu s pouhými 180 domy, přičemž polovina žila v intravilánu, polovina na předměstích.⁹¹ Tím se město řadilo mezi nejmenší v Českém království! Je nepochybné, že rozvoj Mělníka byl v období středověku a raného novověku limitován výběrem lokality a jejími geografickými nedostatky: intravilán se sice rozkládal u soutoku Labe a Vltavy, ale nepříznivě na opukové vyvýšenině (podobně jako v případě Jaroměře), bez průchodu zemské stezky (jaroměřským intravilánem však zemská stezka procházela). K roku 1681 situaci výstižně charakterizovali sami Mělničtí, kteří psali po rozsáhlém požáru cí-

86 *CIM II*, č. 645, s. 830–831.

87 J. VÁVRA, *Dějiny královského města Kolína*, s. 23.

88 Tomáš Václav BÍLEK, *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618*, Brno 2021, s. 1109.

89 Jan KILIÁN, *Mělník, město vína*, in: Týž (ed.), *Mělník*, Praha 2010, zvl. s. 329–359. Význam vinařství pro město doložil v minulosti již Miloslav BĚLOHLÁVEK, *Mělnické městské hospodářství před Bílou horou*, *Časopis přátel starožitností* 63, 1955, č. 1, s. 147–168, který dokládá, že do obecní pokladny šly z 25–67 % příjmy z prodeje vína.

90 Martin ŠANDERA, *Věnná města jako rezidence královen vdov*, in: E. Semotanová – J. Žemlička a kol., *Věnná města*, s. 212–227.

91 F. DVORSKÝ, *O počtu domů*, s. 27.

sařovně, že město má velmi skromný výsev, neprotíná ho žádná silnice a že vrch je pro cestující nepříjemný, takže do Mělníka nepřicházejí a zůstávají na cestách pod ním, snad jen s výjimkou výročních trhů.⁹² Přestože byl tamní hrad v určitých obdobích středověku využíván královnou či královnou vdovou k dlouhodobému pobytu, nemohla mít tato skutečnost s ohledem na historickogeografické limity lokality vliv na zásadní rozšíření domovní zástavby. Dodejme, že panovnické sídlo a panství k němu patřící (nezaměňovat s městem a jeho panstvím!) bylo už od smrti královny vdovy Johany z Rožmitálu zastavováno. K prodeji tohoto věnného majetku Černínům z Chudenic došlo v roce 1687.⁹³ Naproti tomu město Mělník disponovalo jen drobným pozemkovým majetkem, který se pokusilo rozhojnit v roce 1620 koupí statku kláštera sv. Vavřince, nacházejícího se pod městem. Po konfiskaci vlně však o něj přišlo a majetek byl navrácen klášteru.⁹⁴ Městu, sevřenému bezprostředním sousedstvím s okolními panstvími, se tak nepodařilo vybudovat zázemí v podobě většího městského dominia, což dlouhodobé lokální problémy jen umocnilo.

Nejen Mělníku vytvářelo významnou konkurenci nedaleké královské město *Litoměřice*, nacházející se u soutoku řek Labe a Ohře v úrodné nížinné poloze, od severu i od západu chráněné vrcholky Českého středohoří. Litoměřice si prožily zlatou éru zejména v době středověku, kdy se mj. staly stolicí sasko-magdeburského práva v Čechách, měly velmi dobře rozvinutou kancelářskou činnost⁹⁵ a na dlouhou dobu ovládly labský obchod, k čemuž přispěla i obdržená privilegia.⁹⁶ Město, prosperující i v zemědělské oblasti, se zdárně rozvíjelo i díky přítomnosti významných suchozemských cest, směřujících do Saska, do Lužice a do pražských měst.⁹⁷ Pro středověk odhady počítají se zařazením do kategorie měst s 2500–3400 obyvateli, díky údajům z 60. let 16. století víme, že k roku 1567 Litoměřice přiznaly 440 domů, v nichž mohlo podle odhadů J. Kotyzy a kolektivu žít až 5000 obyvatel.⁹⁸ Komplikovaný urbanistický vývoj, který dokládá velkou progresi města, zachytil přehledně K. Kuča, který mj. upozorňuje na postupné zvětšování intravilánu

92 Tamtéž, s. 207.

93 Podrobněji J. VOJTÍŠKOVÁ, *Role věnných měst*, s. 283–284, 297.

94 T. V. BÍLEK, *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618*, Díl II, Praha 1883, s. 1144.

95 Oldřich KOTYZA – Jan SMETANA – Jindřich TOMAS a kol., *Dějiny města Litoměřic*, Litoměřice 1997, s. 175–176.

96 Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Díl III. Kolín – Miro, Praha 1998, s. 526–528.

97 E. MAUR, *Šestnácté století*, s. 99.

98 O. KOTYZA – J. SMETANA – J. TOMAS a kol., *Dějiny města Litoměřic*, s. 175; E. MAUR, *Šestnácté století*, s. 99.

z původních cca 6–7 ha (příklad rané lokace města) na cca 18 ha kolem poloviny 14. století (při zohlednění plochy fortifikační však mělo vnitřní město přes 21 ha a při započtení Dómského pahorku s Novým městem a Dubinou celkem 29 ha).⁹⁹ Město se tak dlouhodobě nacházelo v příznivém krajinném zázemí a patřilo mezi nejvýznamnější města Čech. Svou roli v tom sehrávalo i vlastnictví městského panství, jehož součástí bylo dočasně ve druhé polovině 16. století i poddanské městečko Chabařovice, nacházející se při obchodní stezce nedaleko zemské hranice se Saskem, čímž byly podvázány obchodní aktivity Ústí nad Labem, jemuž Chabařovice způsobovaly škody zejména výrobou a prodejem svého piva.¹⁰⁰

Významným konkurentem středně velkého *Ústí nad Labem*, nacházejícího se u soutoku Labe a Bíliny, byly tradičně Litoměřice.¹⁰¹ V průběhu 13. století proto dokonce vidíme panovníkovo zaváhání, zda si s ohledem na rozvoj Litoměřic Ústí ponechat. Nakonec si město status královského města udrželo.¹⁰² Pro Ústí měla větší význam než labský obchod suchozemská obchodní cesta na Míšeň, která přímo městem vedla. A ta procházela i nedalekými Chabařovicemi, s nimiž mělo město dlouhodobé spory o narušování práv.¹⁰³ Nemožnost vytěžít více z příhodné polohy na obchodních cestách však nebyl jediný problém Ústí, které v rámci regionu nijak kulturně nevybočovalo.¹⁰⁴ Velkou komplikací mu dlouhodobě způsobovalo omezené zemědělské zázemí dané historickou krajinou. Město, vybudované v údolí a na svazích Českého středohoří, navíc v době husitských válek neprofitovalo ze sekularizace církevního majetku a nevytvořilo si ani poté dostatečně velké městské panství. K roku 1567 Ústí přiznalo 266 domů,¹⁰⁵ a svou lidnatostí se tak tehdy blížilo Kolínu a Nymburku. Až industrializace napomohla Ústí překonat některé vleklé problémy a s pomocí technických vymožeností z něho učinit jedno z předních průmyslových měst Čech, a to se všemi pozitivy i četnými negativy, promítajícími se v některých oblastech do života ústeckého obyvatelstva i v současnosti. Naproti

99 K. KUČA, *Města a městečka*, s. 546; O. KOTYZA – J. SMETANA – J. TOMAS a kol., *Dějiny města Litoměřic*, s. 117.

100 Tamtéž, s. 171.

101 Naposledy se k ústeckým dějinám vyslovili Michaela HRUBÁ – Pavel RAŠKA – Vilém ZÁBRANSKÝ (eds.), *Historický atlas měst České republiky. Sv. 32 – Ústí nad Labem*, Ústí nad Labem – Praha 2020.

102 Kristina KAISEROVÁ – Vladimír KAISER (eds.) a kol., *Dějiny města Ústí nad Labem*, Ústí nad Labem 1995, s. 18.

103 Tamtéž, s. 17.

104 K tomu např. Lenka BOBKOVÁ, *Pozdněhumanistická společnost v Ústí nad Labem na počátku 17. století*, in: Jaroslav Pánek (ed.), *Česká města v 16.–19. století*, Praha 1991, s. 234.

105 F. DVORSKÝ, *O počtu domů*, s. 33.

tomu Litoměřic se výrazná industrializační vlna nedotkla i s ohledem na rozvinuté zemědělství a charakter okolní krajiny. Svou roli však v jejich případě nepochybně sehrávala i přítomnost nedaleké terezínské vojenské pevnosti.

Závěr

Každý metodický koncept v sobě skrývá nebezpečí určité šablonovitosti. Má-li být funkční, použitelný, je nutno problematiku náležitě promýšlet, aplikovat ho s rozvahou, s vědomím jeho předností. Předkládaná studie se zaměřila na *město v krajině* v intencích *longue durée* a sledovala v kontextu politických, hospodářských a kulturních souvislostí v nejširším slova smyslu klíčovou roli historickogeografických faktorů ve vývoji středověkých a raně novověkých královských měst v Čechách. Podstatné bylo určit jedinečnou lokální kombinaci těchto faktorů, jež nabývají v případě jednotlivých měst různé důležitosti, a sledovat i strategie k překonávání jejich případné nepřízně. Jak se totiž ukazuje, geografické podmínky mohly způsobovat zaostávání měst, nebo naopak mohly přispívat k jejich dlouhodobé prosperitě a vytvářet zázemí k překonávání nepříznivých období (např. válečných dopadů či živelních katastrof, zvláště pak požárů).

V intencích *srovnávacích městských dějin* jsme si proto položili otázku, proč některá královská města nacházející se na labském toku prosperovala v průběhu středověku a raného novověku tradičně lépe a proč některá za ostatními zaostávala. Na vybraném vzorku měst se stejným právním statusem, které sjednocuje poloha na řece Labi, a lépe tak rozdíl vyniknou, jsme doložili reálné rozdíly mezi labskými královskými městy, které vycházejí z jejich umístění v krajině. Touto případovou studií jsme upozornili na potřebu historickogeografického výzkumu v naší urbání historii, aby mohly být v rámci jednotlivých měst adekvátně vyhodnocovány různými historickými vědami a jejich metodickými postupy získané informace z pramenných sond a současně aby mohly být poznatky komparovatelné s jinými městskými sídly. Výhodou předkládaného konceptu – *města v krajině*, jež využívá poznatky řady vědních disciplín, je možnost odhalení procesů, které doposud zůstávaly historiografii skryté, současně má potenciál zabránit roztržitému výzkumu, neboť odvíjí urbání výzkum od společné platformy – historické krajiny, do níž zásadním způsobem zasáhly až industrializace a urbanizace.

Historical-geographical Determinants of the Medieval and Early Modern Development of Royal Towns in Bohemia: a Methodological Concept

JANA VOJTÍŠKOVÁ

Every methodological concept entails the danger of a certain stereotypical pattern. If it is to be functional, usable, it is necessary to think through the issue properly, apply it with balance, with awareness of its advantages. The presented study focused on the *town in the landscape* with *longue durée* intentions and observed, in the context of political, economic, and cultural contexts in the broadest sense of the word, the key role of historical-geographical factors in the development of medieval and early modern royal towns in Bohemia. It was fundamental to determine the unique local combination of these factors, which take on different importance in the case of individual towns, and to also monitor strategies to overcome their potential disadvantage, because it turned out that geographical conditions could have caused towns to fall behind, or, on the contrary, could have contributed to their long-term prosperity and created reserves for overcoming adverse periods (e.g. the effects of war or natural disasters, especially fires).

In the interests of *comparative urban history*, we therefore asked ourselves why some royal towns located on the River Labe (Elbe) traditionally prospered better during the Middle Ages and Early Modern Period and why some lagged behind the others. Based on a selected sample of towns with the same legal status, which is unified by their location on the Elbe River, so that the differences stand out better, we documented the real differences between the Elbe royal towns, which are based on their location in the landscape. Based on a selected sample of towns with the same legal status, which is unified by their location on the River Labe, so that the differences are more conspicuous, we documented the real differences between the royal towns on the Labe, which arise from their location in the landscape. Through this case study, we drew attention to the need for historical-geographical research in our urban history, so that information obtained from research of the sources can be adequately evaluated within individual towns by various historical disciplines and their methodological procedures, and at the same time so that the findings can

be compared with other urban centres. The advantage of the presented concept – the *town in the landscape*, which uses the knowledge of a multitude of scientific fields, is the possibility of revealing processes that have so far remained hidden from historiography, while at the same time, it has the potential to prevent the fragmentation of research, because it develops urban research from a common platform – the historical landscape, which was fundamentally affected by industrialisation and urbanisation.

Translation by Sean Miller

Creative Commons

Toto dílo podléhá licenci Creative Commons – Uved'te původ – Neužívejte komerčně – Nepracovávejte 4.0 Mezinárodní. Licenční podmínky jsou dostupné zde: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.cs>.

